

Polányi Mihály Berlinben

FRANK TIBOR

*Eötvös Loránd Tudományegyetem
Budapest*

ABSTRACT

The paper is an extended version of a lecture given for the Michael Polanyi Liberal Philosophical Association in Budapest, on January 23, 1999. It presents Berlin as the setting and background of young Michael Polanyi who left Hungary in late 1919 and established himself quickly at the Kaiser Wilhelm Institut and the Technische Hochschule in Berlin. While in Germany, Polanyi was repeatedly invited to return to Budapest, both by the outstanding laboratory of Egyesült Izzó and by the Hungarian Government. Later, in the early 1930s, he was approached to join the institutes of Leningrad and Manchester. In all these cases, however, Polanyi seems to have been attracted to Berlin alone, up to the last possible minute when Hitler's takeover propelled him to the University of Manchester. Polanyi was reluctant to acknowledge the Nazi threat as his 19th century upbringing in the liberal world of the Austro-Hungarian Monarchy left him unprepared for the rise of totalitarian régimes, such as Fascism in Italy, Stalinism in the Soviet Union, and Nazism in Germany. The Berlin years of Michael Polanyi significantly contributed to changing his mind and making him a militant crusader against all the totalitarian forms of government and in defense of freedom.

I.

Berlin kérdéskörébe mindenki beleütközik, aki a 19-20. századi magyar kivándorlással és különösen a magyar értelmiség 1920-as és 1930-as évekbeli történetével foglalkozik. E kérdés tehát mindazoknak az ügye, akik Szilárd Leótól Ábrahám Pálig, Neumann Jánostól Scheiber Hugoig a modern magyar tudományos és kulturális élet nemzetközi történetével foglalkoznak. Berlin az 1919 utáni magyar értelmiségnek az volt, ami Ady nemzedéke számára Párizs, egy generációval korábban. Ez a Berlin egészen kivételes együttállása volt a csillagoknak s Polányi Mihály munkássága is

csak ebben a keretben értelmezhető. Ilyen értelemben beszélek tehát Polányiról, illetve Polányi Berlinjéről. Dolgozatom így a Polányi-életrajz egy fontos fejezetéhez, s a weimari kultúra és tudomány történetének eddig megíratlan magyar vonatkozásaihoz kíván hozzájárulni.¹

Hosszú a sora azoknak a forrásoknak, amelyek ebben az időszakban Berlinről tudósítanak. A kiadott memoárok Stefan Zweigtől Bruno Walterig, a naplók, levelezések zavarbaejtő sokasága Thomas Manntól Victor Klempererig különösen sokoldalúan dokumentálja a viszonylag rövid weimari időszakot s ezen belül Berlint is. Születtek kiváló filmek is, amelyek visszatekintve idézik fel a korszak Berlinjének vészterhes hangulatát: ilyen a *Mephisto*, a *Júlia* és a *Kabaré*. Ezek mind a Hitler előtti Berlinnel, illetőleg Németországgal foglalkoznak, és a film nyelvén tükrözik azt a nagy változást, ami néhány év, szinte csupán néhány hónap alatt végbement.

A magyar értelmiség természetesen nem 1919-20-ban kezdett Berlinbe járni. A hagyomány visszamegy a 19. század végére, sőt, ami Németország régi egyetemi városait illeti, még régebbre: a 17-18. századra. Berlin gyakorlatilag 19. századi város, s különösen 19. századi mint főváros. Ekként új létesítmény, Németországnak szinte mesterségesen megteremtett nagyvárosa. Hihetetlen, eruptív erővel indult meg itt a tudományos és kulturális élet a 19. század végén, és ez nagyon sok magyart vonzott oda már azon az elmúlt századfordulón. Elegendő talán csak olyan, nagyon különböző embereket említeni, mint Hatvany Lajos, aki ott járt egyetemre, ott járta ki az írás iskoláját: ott született az „*Én és a könyvek*” (*Ich und die Bücher*)² s „A tudni-nem-érdemes dolgok tudománya” (*Die Wissenschaft des*

¹ Ez a dolgozat eredetileg a szerző előadásaként hangzott el a Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság 1999. január 23-án megrendezett műhelyvitáján. Köszönetet mondok Gábor Évának az előadás magnófelvételéért és az eredeti szöveg lejegyzéséért. Az itt közölt szöveg az előadás kiegészített, stilizált és jegyzetekkel ellátott változata. Igyekeztem megőrizni valamit az eredeti előadás spontánabb hangvételéből és stílusából. Időközben a témakörrel megjelent két német tanulmányom is: „Station Berlin: Ungarische Wissenschaftler und Künstler in Deutschland 1919-1933”. *IMIS-Beiträge*, Institut für Migrationsforschung und Interkulturelle Studien, Universität Osnabrück, 10/1999, 7-38. l., illetve „Die Amerikanisierung Berlins nach dem Ersten Weltkrieg”. In: Maria Erb, Elisabeth Knipf, Magdolna Orosz, László Tarnói, Hg.: „*und Thut ein Gnügen Seinem Amt*”. Festschrift für Karl Manherz zum 60. Geburtstag. *Budapester Beiträge zur Germanistik*, Band 39. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2002, 505-512. l.

² Ludwig Hatvany: *Ich und die Bücher (Selbstvorwürfe des Kritikers)* (Berlin, Paul Cassirer, 1910), magyarul *Én és a könyvek* (Budapest, Nyugat, 1910).

nicht Wissenswerten)³ című könyve. Oda járt tanulni Balázs Béla is, aki Georg Simmelnél doktorált és ott keletkezett a Simmelnek ajánlott, „Az öntudatról” c. munkája, aminek később a „Halálesztétika” címet adta.⁴ Ezek mind tipikus berlini magyar kultúrjavak, egy akkoriban jellegzetes berlini gondolkodásmód megjelenítései. Berlinben, a *Hochschule für Musik*-on volt professzor 1905-től mintegy tíz éven át Dohnányi Ernő, ahonnan tulajdonképpen csak kényszerhelyzetben, a háború alatt jött vissza Magyarországra. Nagyon sok magyar zongoranövendék követte őt Berlinbe, és lett ott hallgatója.⁵ „Berlin helyett Budapestet választani olyan áldozat lett volna részemről, amelyet a haza fiatalságom tekintetbe vételével egyelőre tőlem nem követelhet s amelyet én művészetemre való tekintettel egyelőre nem hozhatok. Berlin ma a zenevilág központja, ehhez kérdés nem fér. Budapest pedig – valljuk be – a zenevilágban még kis szerepet sem játszik.”⁶ – írta Dohnányi a Zeneakadémia igazgatójának, Mihalovich Ödönnek.

A Berlinhez való vonzódás, a „Richtung Berlin” jelszava tehát már az 1919-es és 20-as időket jóval megelőzően divatos volt Magyarországon. Akik odamentek, zömükben visszajöttek, nem maradtak végleg Németországban, nem is azért mentek oda. Megemlítem ebből a szempontból Balázs Béla *Doktor Szélpál Margit* című drámáját, amelyet mára nagyjából elfeledtek. A főhősnő nem is nagyon tiltakozik az ellen, hogy nagybátyja hívására gyorsan hazatérjen. Pedig három évig tanult Berlinben, s számára nagyon fontosak voltak a berlini tanulmányok.⁷ Berlin továbbképző, posztgraduális iskolája volt a magyar értelmiség jelentős részének, amely már eleve olyasmit is ígért, amit azután részben csak a 20-as években teljesített.

Mi volt ez az ígéret? Mindenekelőtt a világra való nyitottság, amely jórészt még hiányzott a korabeli Budapestből, nem is beszélve a korabeli magyar vidékről.

---

³ Ludwig Hatvany: *Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten* (2. Ausg. München, Georg Müller, 1914; magyarul *A tudni-nem-érdemes dolgok tudománya*, ford. Szöllősy Klára, Budapest, Gondolat, 1968)

⁴ Balázs Béla [Bauer Herbert]: *Az öntudatról (Halálesztétika)* (Budapest, Deutsch Zsigmond, d.n.)

⁵ Vázsonyi Bálint: *Dohnányi Ernő* (Budapest, Zeneműkiadó, 1971), 66-84. l.

⁶ Dohnányi Ernő Mihalovich Ödönhöz, d.n. [1905?] közli Vázsonyi Bálint, i.m. 67. l.

⁷ Balázs Béla: *Doktor Szélpál Margit* (Budapest, Nyugat, 1909), 8-10. l.

Akik Németországba mentek, jól ismert nyelvet használhattak, s ez szembeállította Berlint Párizssal: franciául kevés magyar beszélt, németül viszont az értelmiség általában jól tudott. Emellett egyszerre csak a nagy német tudományosság, a nagy német kultúra kellős közepében találták magukat, amelyben egyívású, egyenrangú résztvevők lehettek. Akik Pozsonyban tanultak németül, ugyanúgy beszélték a németet, mint akik Münchenben tanultak. Mindehhez Berlin tulajdonképpen jövevény-város volt. Ilyen szempontból a magyarok is jövevények voltak, a magyar Lukács György, a magyar Balázs Béla, a magyar Hatvany Lajos vagy, ha úgy tetszik, a zsidó magyar Hatvany Lajos, Lukács György és mások, de a nem zsidók is, mint Dohnányi Ernő. Ugyanúgy jövevények voltak, mint ahogy a legkülönbözőbb alkotó- és előadóművészek, írók, tudósok Lengyelországból vagy Oroszországból, mindenféle figurák szerte a világból.

Deák István, az Egyesült Államokban élő kitűnő magyar történész első könyvében, amely a német baloldallal foglalkozik, szellemes leírást ad arról a sokféle emberről, aki ott megfordult, és nem volt német. Idevonatkozó sorainak az a lényege, hogy a tulajdonképpen Berlint nem-németek csinálták, mégpedig nagy gyorsasággal. „A magyar marxista filozófus Lukács György, az osztrák színházigazgató Max Reinhardt, a prágai újságíró Egon Erwin Kisch, a fenomenális budapesti operetténekesnő Alpár Gitta és a lengyel csalók, Leo és Willy Sklarek csupán néhányan voltak e híres 'berliniek' közül.”⁸ Berlin a háborús időszak előtt alakult át, újszerű város volt, sok hozadékanyaggal, sok törmeléssel, sokféle bizonytalansággal és iránytévesséssel is, de a város mindenképpen rendkívül inspiráló volt. A Weimari Köztársaság nagymértékben vonzotta azokat az embereket, akik máshol talajt vesztek. Nemcsak Magyarországról mentek oda 1918-1919 kárvallottjai, netán okozói, hanem szerte Európából mindenki, aki veszélybe sodródott a háború után. Ez jelentős részben annak is volt tulajdonítható, hogy ez a Berlin olyan jelenségnek is helyet adott, amely akkor még nemigen létezett máshol Európában, s ez az ún. „amerikanizálódás” volt. Itt valami olyasmi jelent meg, ami más európai városokat ekkoriban még sokáig nem érintett. Ez az európai városoktól akkor még teljesen idegen tempó, arány, hangvétel, méret, harsányság, színösszeállítás más európai városokba jószerivel csak a második világháború után jutott el, Berlinben viszont már jelen volt a 20-as évek elejétől. Ennek megvan a maga történeti előzménye és kezdettől sok jele volt. Népszerűvé vált a „tudományos menedzsment”, a taylorizmus: F. W. Taylor könyvét, az 1912-ben megjelent *Scientific Management*-et

⁸ Istvan Deak: *Weimar Germany's Left-Wing Intellectuals. A Political History of the Weltbühne and Its Circle* (Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1968), 15. l.

lefordították németre és 200 000 példányban kelt el. A taylorizmus lényege: a percre beosztott művezetés, a jól szervezett munka, a menedzser szemlélet otthonra talált Németországban. Népszerűvé vált a Ford autó, úgy is mint egyfajta életstílus. Amerikában született meg, s azután Németországban is kivirágzott az amerikai zenés revű, népszerű lett Fred Astaire. Josephine Baker sokat szerepelt Berlinben, terjedt az amerikai tánczene, valóságos kultusza támadt a dzsessznek. A húszas évek Berlinjében fekete bőrű amerikai zenészek is megjelentek.

Meggyorsult, felfokozott tempó jellemezte ezt az életet. A korabeli berlini angol nagykövét, Lord d'Abernon naplója szerint „sok utazót meglepett a hasonlóság Berlin és az amerikai városok között”⁹. „Széles, szabályos utcáival és tervszerinti távolságokban elhelyezett tereivel, mind a festőiség, mind pedig a nyomorúság teljes hiányával Berlin sokkal inkább hasonló egy amerikai, mint egy európai városhoz.”¹⁰ A város tehát jól láthatóan erősen amerikanizálódott: megjelent az amerikai hang, népszerűvé váltak az amerikai módszerek, az amerikai ideák. A brit követ többkötetes naplójában számos olyan bejegyzés található a 20-as évek elejétől, amely a korabeli Németország általában is erős amerikai affinitását kommentálja.¹¹

Az a gondolat, hogy Berlin mennyire amerikai, később még határozottabban megjelent. Az 1930-as évek elején komoly vita folyt az amerikanizmusról a *Deutsche Rundschau* hasábjain.¹² A vita a németországi amerikanizálódás eszmetörténeti gyökereit egészen a wilhelminus idők kezdeteinél kereste. Egy sor olyan korai szövegrész felbukkan ebben a vitában, amely azt bizonyítja, hogy az amerikanizálódás tünetei már a századfordulón, sőt az 1870-es évek végétől, a 80-as években is megjelentek. Ez az amerikanizálódás tulajdonképpen nem más, mint a modernizálódás szinonímája. Majdnem olyan, mint egy metafora: az amerikanizmus annyi, mint modernizmus, amerikanizálódni annyit tesz, mint modernizálni. A szót bizonyíthatóan sokszor használták ebben az értelemben. Az I. világháború után a „szellemi amerikanizálás” behozta Németországba az

⁹ *An Ambassador of Peace*. Lord d'Abernon's Diary (London, Hodder and Stoughton, 1929), I. kötet, 18. l.

¹⁰ *An Ambassador of Peace*, i.m. II. kötet, 102. l.

¹¹ *An Ambassador of Peace*, i.m. III. kötet, 245. l.

¹² Theodor Lüddecke: „Amerikanismus als Schlagwort und als Tatsache”, *Deutsche Rundschau*, Band CCXXII (Januar-Februar-März 1930), 214-221. l.; Otto Basler: „Amerikanismus. Geschichte des Schlagwortes”. *Deutsche Rundschau*, Band CCXXIV (Juli-August-September 1930), 142-146. l.

amerikai gondolkodásmód egész fogalomtárát: „Racionalizálás. Standard és standardizálás. Tipizálás. Fordizmus. Szervíz. Prosperitás. Siker. Business.”¹³ A Hitler előtti Németországban mindez sokszor már a német gondolatkörben is összetartozott.

Berlin nem német jelenség, Berlin nem is porosz jelenség, Berlin az egyesült, nagy Németország mesterségesen megteremtett fővárosa és ebben a vonatkozásban ugyanúgy viselkedett, ahogyan a korabeli Budapest a kiegyezés utáni Magyarországon. Ilyen értelemben Budapest is mesterséges főváros volt, a dualista Magyarország számára teremtett főváros. Vannak más, hasonló „mesterséges” fővárosok is, amilyen például Madrid vagy Szentpétervár volt a maga idejében, vagy Brazília néhány évtizeddel ezelőtt. Berlin előzőleg csupán kis garnizonváros volt, nem különösen jelentős művelődési hagyományokkal. Az új német fővárost „mesterséges” jellege felruházta bizonyos funkciókkal, amelyek ellátásához nagyon sok jövevény kellett.

Az 1919 és '20 körüli jövevények elsősorban a világháború, a világháborús forradalmak, a világháború utáni elnyomorodás áldozatai voltak. Ilyen értelemben a város egész Európa különböző menekültjeinek nagy gyűjtőhelyévé vált, akik között sok volt a tehetséges ember, s ez nagy kulturális virágzást hozott. Valószínűleg ezt a németek maguk is elérték volna, csak talán nem ilyen szinten és nem ilyen mértékben. Kevés olyan pillanata volt a történelemnek, amikor egy országban egyidejűleg vezényeltek olyan karmesterek, mint Bruno Walter, Wilhelm Furtwängler, Otto Klemperer, Erich Kleiber, Richard Strauss és a fiatal Herbert von Karajan. Ugyanilyen ritkaság, hogy a tudományban annyi Nobel-díjas lett volna jelen egyidejűleg: a fizikus Wilhelm Conrad Röntgen, Albert Einstein, Max Planck, Max von Laue, Erwin Schrödinger, James Franck, Werner Heisenberg, Max Born, sőt a „magyar” Philip Lenard is, a kémikus Wilhelm Ostwald, Heinrich Otto Wieland, Hermann Walther Nernst, Richard Kuhn vagy az orvosi Nobel-díjas Albrecht Kossel, Hans Spemann, Otto Heinrich Warburg. Hihetetlen virágzás volt ez akkor Németországban és Berlinben. Amikor a zsidó vagy liberális-radikális filmművészek a babelsbergi filmstúdióból Hitler elől menekülni voltak kénytelenek, 1500 ember hagyta el egyszerre a filmes Németországot. Ezek közül majdnem pontosan 100 volt magyar vagy magyar származású.

A 20-as évek közepére Berlinben nagy magyar kolónia alakult ki. Itt volt az egyik legjobban működő Collegium Hungaricum, s a berlini egyetemen

---

¹³ Otto Basler: i.m. 145. l.

sokan dolgoztak, akiket a magyar állam küldött ki ösztöndíjjal. Ez a „magyar” Berlin Klebelsberg Kuno gróf magyar kultúrpolitikájának egyik eredménye volt. Itt tanított hosszabb időn át Gragger Róbert, aki a Collegium Hungaricumnak sokáig vezető professzora volt, s ide került azután a fiatal Keresztury Dezső.

Volt tehát szervezett, „hivatalos” magyar jelenlét is, és emellett volt egy félig-meddig ’emigráns’ jelenlét is, ha ezt a szót nem is szabad itt a maga végérvényes jelentésében használni.

A berlini magyarok közül hadd említsem meg csupán a jól ismert neveket: Szilárd Leót, aki ott szerzett diplomát, és Einstein munkatársa lett, Polányin kívül a matematikus Szegő Gábort, vagy a nagytehetségű fizikust, Wigner Jenőt, aki itt töltötte élete egy szakaszát. A zenészek között meg kell említeni Alpár Gittát, Bársony Rózsit, Ábrahám Pált, akik hozzájárultak a német operett, a kabaré, a revüszínház felvirágzásához. Hosszabb-rövidebb ideig magyar festők jelentékeny csoportja is itt élt: Bernáth Aurél, Péri László, Nemes Lampérth József, Czóbel Béla. Scheiber Hugó csak 1934-ben tért vissza Magyarországra. Megjegyzem, hogy a legkevésbé sikeresnek éppen a festők bizonyultak, különösen a természettudósokhoz és a muzikusokhoz képest.

Ezek az emberek nem emigráltak a szó teljes és befejezett, végleges értelmében, csupán egy időre áttelepültek. Migrációjukat az 1919 utáni antiszemita hullám, sok esetben konkrétan az 1920. évi *numerus clausus* törvény motiválta, sürgette. Arról a legtöbb esetben nem volt szó, hogy végleg külföldön maradjanak. Bizonyos értelemben peregrinációs hullámról volt szó, külföldi egyetemjárásról, nem pedig kivándorlásról. Ahogyan Balázs Béla *Doktor Szélpál Margitja* csupán három évig akart Berlinben tanulni, azután hazament, vagy ahogyan Dohnányi Ernő nem tekintette magát emigránsnak attól, hogy a német Zeneművészeti Főiskolán működött egy évtizeden át. Ezek a szellemi „vándormunkások” általában sokáig nem tekintették kintlétüket véglegesnek. Ami később távozásukat mégis visszafordíthatatlanná tette, az Hitler volt és a német nemzetiszocializmus, ami miatt ez a folyamat kisiklott, noha paradox módon sokak számára a „véglegesség” akkor még a visszaköltözést jelentette Magyarországra. Szép számmal voltak olyanok, akik hazajöttek a náci Németországból, mint Bródy Imre, a kriptonégő felfedezője és mások, akik vesztükre jöttek vissza, de ezt előre nem lehetett világosan tudni. Számos ember még 1935-ig is meghúzta magát Berlinben. Beszéltem nem is eggyel, aki csak akkor jött haza, mikor látta, hogy másként életveszélybe sodorja magát. Az akkori Magyarország azokban az években – 1938-ig – jobb megoldásnak tűnt, mint bármi más. Többen nem tudtak más idegen

nyelven, tehát elvesztették volna megélhetésüket, s ezért is inkább hazajöttek.

II.

Ez a Berlin, ez a közösség szolgált tehát keretül Polányi Mihály emigrációjának első szakaszához. Mint annyian mások, ő is 1919 végén ment el Budapestről. Nagyon jellegzetes időpont 1919-nek ez a késő ősze. Vészterhes időszak, amikor mindenkinek, aki bármit is csinált a polgári forradalomban vagy a Tanácsköztársaságban, rá kellett jönnie, hogy egzisztenciális veszélybe került. Látták, hogy itt bűnbakképzés folyik, kezdődik a felelősségrevonás, lánggra kap az antiszemitizmus. Szörnyű légkör alakult ki, s ezért sokan úgy érezték, jobb, ha elmennek. Ezek közé tartoztak azok is, akik már tulajdonképpen korábban elmentek, például Kármán Tódor, aki már 1913-tól aacheni egyetemi tanár volt, de visszajött és szerepet vállalt a kultuszminisztériumban, azután újra és immár végleg elment. Ezek közé tartozott Hevesy György, aki segédkezett Kármán Tódornak a kultuszminisztériumban, és úgy érezte, hogy emiatt most el kell mennie, s valószínűleg jól érezte.¹⁴

Veszélyes időszak volt 1919 késő ősze, 1920 eleje.¹⁵ A fehérterror uralma, a különleges tisztek kegyetlenkedésének időszaka volt ez, teljes létbizonytalanság alakult ki, és még az uralomra készülők Horthy sem tudta tulajdonképpen kordában tartani a saját embereit. Még azokat is fölakasztották olykor, akiket maga a fővezér akart megmenteni. Teljesen elszabadult a pokol. Ekkorra esett a Somogyi-Bacsó gyilkosság. 1920 tavaszáig valósággal törvényen kívüli állapot alakult ki, amelyben senki nem tudott felelősséget vállalni senkiért. Ebben a történelmi pillanatban mentek el azok, akik a legfontosabbaknak tekinthetők e szellemi migrációs hullámban. Ide tartozik Polányi is, aki már korábban, 1918-ban is menni akart, de akkor az nem volt még végleges. Nem kevés bizonytalanság is volt az ő németországi jövőjét illetően. Ám az új történelmi helyzet drámaian egyszerűsítette azt a kérdést, hogy mi legyen az ő s a hozzá hasonló helyzetűek pályájával.

Volt ennek az időszaknak egy másik aspektusa. Nagyon sok ember tulajdonképpen a régi Magyarországon ki tudott volna bontakozni, ahol több egyetem, több katedra volt, ahol egyszerűen szólva több volt a pénz.

¹⁴ Palló Gábor: *Hevesy György* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1998), 89-122. l.

¹⁵ Pölöskei Ferenc: *Horthy és hatalmi rendszere (1919-1922)* (Budapest, Kossuth, 1977). A korszaknak mára igen terjedelmes szakirodalma van.

Az új Magyarországon – noha a trianoni békeszerződést csak 1920. júniusában írták alá – 1919 végén, 1920 elején már világossá vált, hogy a demarkációs vonalak lesznek az új határok is, és így az is világos volt, hogy a kolozsvári egyetem vagy a pozsonyi egyetem, illetve más kulturális centrumok is leválnak. Látszott már, hogy ilyen értelemben Magyarországnak az eddigiekhez képest kevés kulturális központja lesz, kevés egyeteme, operája, zenekara, nagy könyvtára, levéltára, múzeuma. Ehhez képest az a Németország, amelyik eredetileg mindig is policentrikus és föderatív szerkezetű volt, akár a 17. századi békék értelmében, amikor is több mint 230 elemből állt, akár a napóleoni értelemben, amikor közel negyven komponense volt, s így 30-40 nagyvárosban volt itt opera, színház, egyetem, levéltár, múzeum, szimfonikus zenekar, stb. Ilyen értelemben egyáltalán nem véletlen, hogy Németországban egyszerre vezényelhetett Klemperer, Furtwängler és Richard Strauss, mert annyi volt az egyszerre betölthető hely. Magyarországon egyáltalán nem ez volt a helyzet. Volt tehát valami törvényszerű abban, hogy ez a Németország a maga sokféle adottságával és lehetőségével vesztes háború, bukott forradalmak, terror, zsidóüldözés nélkül is ugyanígy magához vonzza a mi tehetségeinket.

Reiner Frigyesnek, Széll Györgynek, Ormándy Jenőnek, Soltinak, Dorátinak, Szenkár Jenőnek a trianoni Magyarországon együtt valószínűleg nem lett volna mit csinálnia. Ez, *nota bene*, ma is így van. Ez a veszteség nemcsak azért történt, mert ők zsidók voltak és a zsidóellenesség őket távozni kényszerítette, hanem részben a Trianon utáni helyzet természeténél fogva is így alakult ebben a hirtelen harmadára csökkent országban. Evvel szemben Németország a legkülönbözőbb operákat kínálta, olyannyira, hogy szinte mindenki kapott a maga tehetségéhez mért önálló zenekart vagy egy önálló operát. Így mutathatta be Kölnben Szenkár Jenő a *Csodálatos mandarint*, miközben Magyarországon nem tudta volna hol bemutatni, mert a budapesti Operaházba nem jutott volna be ez a merészen modern mű, amelyet Konrad Adenauer polgármester még Kölnben is rögtön levétetett a műsorról. Jóvátehetetlen változás történt tehát az ország életében, s ennek kihatása volt a kulturális központok számára, a tehetségek alkalmazhatóságára is, antiszemitizmus nélkül is. Az antiszemitizmus inkább terméke s nem oka volt e történelmi helyzetnek. Magyarországot nem lehet összehasonlítani a Heidelberggel, Düsseldorfal, Münchennel, Hamburggal, Hannoverrel rendelkező Németországgal, sem ezeknek a nagyvárosoknak az egyetemeit és gyűjteményeit megmaradt magyar megfelelőikkel, hiszen azok helyzete kevés kivételtől eltekintve többé-kevésbé egyformán szegényes volt. S itt a közintézményekre, a közgyűjteményekre, a közalapítványokra éppúgy gondolok, mint a magángyűjteményekre és -kezdeményezésekre, s még akkor is, ha tudjuk, hogy a világháború után Németország gazdaságilag visszaesett, s helyzete

sokáig igen labilis volt. A távozás azonban ilyen körülmények között is eléggé törvényszerű volt. Az ismert magyar karmesterek is döntő többségükben először Németországba mentek, ha nem is feltétlenül Berlinbe, s ha nem is feltétlenül maradtak sokáig Németországban. Mégis, valamilyen mértékben mindegyikük életrajzában megjelenik Berlin, illetve Németország. A tudományos elit, a zenei elit, a festők, a filmművészek, a Bauhaus emberei közül Moholy Nagy és Breuer Marcell és mellettük a kisebb csillagok is mind-mind ebbe a Németországba, a weimari Németországba mentek el. Polányi odamenetele tehát része, s ilyen értelemben természetes része ennek a magyar elvándorlásnak.

III.

1918 nyári-őszi sikertelen próbálkozásai után Polányi 1919 végén Karlsruheba ment, és ott maradt 1920 szeptemberéig, tehát egy szűk évig. Azután ment csak át Berlinbe. Karlsruhe jól ismerte, hiszen itt hallgatott kémiát 1913-14-ben. Emigrációjának ezt a korszakát hitelesen foglalja össze 1933 júniusában kelt életrajza, amelyet azért készített, mert már előrehaladott tárgyalásokat folytatott a manchesteri egyetemmel, ahová később átköltözött. E dokumentum szerint 1920. szeptemberében R. O. Herzog professzor asszisztenseként a Kaiser Wilhelm Institut Textil-kémiai Intézetében kapott állást, és ott a cellulóz szerkezetét tanulmányozta, és egy olyan módszert dolgozott ki, amelyik a röntgensugarakat alkalmazta. A szilárd testek, különösen a fémek plaszticitásával, keménységével foglalkozott. 1923-ban lett magántanár a Berliini Műszaki Egyetemen, egyidejűleg a Kaiser Wilhelm Institut tudományos munkatársa volt. Fél évvel később, tehát még 1923-ban átkerült a Kaiser Wilhelm Institut Fizikai-Kémiai Intézetébe, és ott dolgozott egészen 1933-ig. 1926-ban professzori címet kapott a Berliini Műegyetemen.¹⁶

Nyilvánvaló, hogy Polányi Berlinben egzisztenciát tudott teremteni már 1923-1926 között, amit akkor nagyon kevesen mondhattak el magukról. Chicagóban őrzött irathagyatékában jó pár olyan levél is van, amelyeket azok írtak hozzá, akiket hasonló sors kényszerített el Magyarországról, s akik segítségét kérték. Innen is látható, hogy Polányinak már ekkor komoly pozíciója volt. Ezt részben Kármán Tódor segítségével érte el, aki több mint 10 éves aacheni tevékenysége révén már elfogadott németországi tudósnek számított, és nagyon sok embernek segített. Kármán Tódor Pasadenában

---

¹⁶ Michael Polanyi: Curriculum vitae, 1933. június 14. University of Chicago, Joseph Regenstein Library, Special Collections, Michael Polanyi Papers, Box 2, Folder 12.

őrzött iratai között tucatjával van olyan, amelyikből kitűnik, hogy hány ember fordult Kármánhoz, akiknek ő igyekezett is segíteni, hogy állást találjanak előbb Németországban, később az Egyesült Államokban.

A levelek arról is tudósítanak, hogy milyen körülmények között élt Polányi Berlinben. A berlini lakáshivatalhoz intézett, 1923 nyarán kelt levelében ez áll: „Két és fél éve élek feleségemmel és gyerekemmel két kis bútorozott szobában. Mint a Kaiser Wilhelm Institut részlegvezetője és a Műszaki Egyetem magántanára csak akkor tudom hivatásomat gyakorolni, ha a tudományos munka lehetősége mindenkor adott. Minthogy ezt otthon az állandó gyereklárma évek óta lehetetlenné teszi, és emellett még éjszaka sem jutok nyugalomhoz, teljesítményem állandóan csökkenni látom. A teljes munkaképességtől messze vagyok.”¹⁷ E panaszlevélből világosan látszik, hogy 1923-ban még voltak Berlinben gondjai. Majdnem ezzel egy időben egy másik levelében azt írja, hogy nem fogadhatja el a Nobel-díjas Fritz Haber professzor meghívását a Kaiser Wilhelm Institut Fizikai-Kémiai és Elektrokémiai Intézetébe, mert jelenlegi állása alkalmasabb, hogy családfőként megéljen és eltartsa családját.¹⁸ Ezek a gondolatok vissza-visszatérnek ebben az időszakban, s korántsem szabad úgy képzelnünk, hogy a kezdő Polányinak minden tekintetben sikere volt. A nagy siker azonban 1933-ra felépült: 1932-33-ra Polányi világszínvonalú tudósként jelenik meg a levelezésében, aki komoly álláshelyekre kapott meghívásokat.

Miközben még tele volt panasszal, hogy nem tud kibontakozni, 1925 körül már erősen hívták haza is. Ez kevésbé ismert tény, noha többféle hazahívási kísérlet is történt. Egyrészt az Egyesült Izzó kutatólaboratóriumának vezetője, Pfeifer Ignác professzor hívta őt haza már 1923-ban, nagyon komoly kutatói állást ajánlva. „Fel akartam keresni – írta 1923 februári levelében –, hogy kérdést intézzek Önhöz, vajjon hajlandó volna e visszajönni Magyarországra és az Egyesült Izzólámpagyárban, az ott létesített kutatóosztályban állást vállalni. Ezen kutató intézet vezetésem alatt áll, és egy, a mi viszonyainkhoz képest eléggé jól felszerelt kémiai, fizikai és metallográfiai laboratóriummal rendelkezik. Az intézetben elfoglalható állás kb. havi 50-55,000. koronával javadalmazható. Amennyiben elvben el tudná magát határozni arra, hogy működése jelenlegi helyét megváltoztassa, nagyon szívesen vállalkoznám arra, hogy ez ügyben a részletes tárgyalásokat vállalatunk igazgatóságánál tovább

---

¹⁷ Michael Polanyi an das Wohnungsamt, Berlin, 1923. június 18. University of Chicago, Joseph Regenstein Library, Special Collections, Michael Polanyi Papers, Box 1, Folder 20.

¹⁸ Michael Polanyi – Prof. Dr. [Fritz] Haber, 1923. április 16. University of Chicago, Joseph Regenstein Library, Special Collections, Michael Polanyi Papers, Box 1, Folder 19.

vigyem.”¹⁹ Ha a hazatelepedés nem is következett be, kialakult a rendszeres együttműködés, aminek eredményeképpen Polányi haza is látogatott, majd éveken keresztül kutatóként együttműködött az Egyesült Izzóval. 1932-ből megmaradt Chicagóban egy meghívó, amely a Magyar Kémikusok Egyesületének közgyűlésére invitálta a közönséget, ahol „Dr. Polányi Mihály, a charlottenburgi műegyetem tanára az atom-reakciókról” fog beszélni. A meghívó aláírója Pfeifer Ignác ügyvezető elnök.²⁰ Ez a kapcsolat mintegy 10 éven át dokumentálhatóan fennállt, s a Pfeifer-Polányi levelezésben több levél is mutatja még a Polányi iránti élénk hazai érdeklődést.

Egy másik hazahívási próbálkozás a magyar államtól, személy szerint Gróf Klebelsberg Kuno kultuszminisztertől eredt. Az akkori magyar kormányzatnak ez a hazahívási kísérlete nem személyesen Polányihoz szólt, de nagymértékben vonatkozott konkrétan őreá is. Klebelsberg 1929. május 5-én a *Pesti Napló*-ban vezércikket tett közzé, „Szabad-e Dévénynél betörnöm új időknek új dalaival?” címen. Ebben a nagyon érdekes és nagyon klebelsbergi cikkben a miniszter azt írja, hogy kétféle tudomány van, s azokat a külföldi hatás kétféleképpen érinti. „A szellemi tudományokban ... ügyelni kell, hogyha át is veszünk külföldi szempontokat és módszereket, mindez csak inkább impulzust adjon, sem mint lényegét érintő befolyást gyakoroljon. Egészen másképpen áll a dolog az orvosi, a gazdasági, a technikai és a természettudományokkal. E téren minden sovinizmus és partikularizmus kegyetlenül megbosszúlja magát, ezek számára Dévénynél szélesen ki kell tárnai a kaput, és jöjjenek ott sokan, mentül többen, új időknek új találmányaival, új termelési módokkal, főképp új energiákkal.”²¹ A miniszter tehát felhívta a külföldön élő természettudósokat, hogy jöjjenek haza. Ami ezt az újságcikket Polányi személyéhez köti, az több dolog. Egyrészt az, hogy az újságnak ezt az oldalát Chicagóban, a Polányi-hagyatékban találtam, s e példány alá van írva, „Mit vielem Dank Wigner”, illetve „ges.[ehen] Szilárd”. A cikket tehát Polányi körözte, legalábbis megmutatta Wignernek és Szilárdnak, és ilyen módon ez úgy funkcionált, mint egy körlevél. Polányi úgy gondolta, hogy ez üzenet, s barátai is ugyanígy gondolták. A miniszternek azonban

---

¹⁹ Pfeifer Ignác Polányi Mihályhoz, Ujpest, 1923. február 6. University of Chicago, Joseph Regenstein Library, Special Collections, Michael Polanyi Papers, Box 1, Folder 19.

²⁰ A Magyar Kémikusok Egyesületének meghívója 1932. április 6-ra. University of Chicago, Joseph Regenstein Library, Special Collections, Michael Polanyi Papers, Box 45, Folder 3.

²¹ Gróf Klebelsberg Kuno: „Szabad-e Dévénynél betörnöm új időknek új dalaival?” *Pesti Napló*, 1929. május 5. University of Chicago, Joseph Regenstein Library, Special Collections, Michael Polanyi Papers, Box 46, Folder 4.

egyikük sem válaszolt. Igaz, 1932-ben Polányi hazajött előadást tartani, és a 30-as évek elején Wigner is hazajött, majd azután újra elment. Szilárd soha nem tért haza.

Polányival hozza összefüggésbe a Klebelsberg-cikket egy személyesebb mozzanat is, amelyről Szegő Gábor matematikus felesége révén értesülünk. Szegőné feljegyzése szerint „midőn Klebi a közelmúltban Göttingában ünnepelt, (ott csak úgy emlegetik, mint ‘Kultusminister ungorischäs’-t [sic!]; azt mondják, h.[ogy] operett figura. Stimmt das?) a lakomán mellette ülő Courant (matematikus) azzal kedveskedett neki, h.[ogy] felsorolt egy csomó magyar, de nem turáni származású természettudóst és dicsérte őket, secundált neki Born is (többek közt Fejért, Polyát, [Polányi] Misit, Neumann, Kármánt, [Szegő] Gábort stb.) Klebi erre úgy reagált, h.[ogy] elmondta, h.[ogy] Misi Rufot kapott haza (közelebbit erről nem ír a krónikás, feltételezi, h.[ogy] informálva vagyunk). Mire Tammann megjegyezte, h.[ogy] kétli, miszerint Misi elfogadja a meghívást, feladván németországi pozícióját. Erre Klebi a köv.[etkező] klasszikussá vált mondással válaszolt: Wenn Vaterland ruft, kommt Ungar! Si non è vero, è ben trovato [sic!].”²² Szegőné beszámolója tíz nappal később kelt, mint Klebelsberg cikke. A németországi magyar zsidó tudósok tudomásul vették a kezdeményezést, itt-ott megmosolyogták, s nem éltek vele.

Szegőné levelére a válasz is megmaradt. „A dévényi szózatot én is el akartam küldeni de egyuttal egy másnapi interview válaszát is – amely szerint amikor örvendő kérdezték, hogy hát már jönnek az új energiák – erők – tanárok – ..., azt mondta hogy bizony, bizony, dehát kérem az természetesen az egyetemektől függ. Rendben volnánk. A vezércikket úgy látszik még Hegyeshalmon írta – a választ már itt adta.”²³

Klebelsberg cikkének érdekes előtörténete is van, ami a miniszter lépését következetesnek mutatja.

A fiatal Klebelsberg már 1902/3-ban, tehát 30 évvel korábban, amikor Széll Kálmán miniszterelnökségén dolgozott, azt javasolta, hogy haza kell hívni a kivándorolt magyar embereket, és meg kell teremteni számukra a megfelelő feltételeket. Repatriálási folyamatot kell tehát megindítani, de elsősorban a magyar magyarokat kell hazahívni, s nem a nemzetiségieket. A

---

²² Szegő Gáborné Polányi Mihálynénak, Königsberg, 1929. május 15. University of Chicago, Joseph Regenstein Library, Special Collections, Michael Polanyi Papers, Box 2, Folder 5.

²³ Polányi Mihályné Szegő Gábornénak, 1929. május 15. University of Chicago, Joseph Regenstein Library, Special Collections, Michael Polanyi Papers, Box 2, Folder 5.

fiatal Klebelsberg nagyon hosszú s részletes okfejtéssel adta elő ezt a visszamagyarosítási tervet, ami akkor égető kérdés volt, hiszen 1907-ben már évi 100 ezer ember ment el Magyarországról. Ebből nőtt azután ki egy magyar könyvtártelepítési program, Klebelsberg jóvoltából.²⁴ Klebelsberg sokat és lelkesen dolgozott a magyarság megtartásán. Az említett cikkben tehát igazából nincsen új ötlet, Klebelsberg részéről logikus lépés volt megpróbálni a külföldre ment magyarságot visszahozni.

A Klebelsberg-cikk azt mutatja, hogy a dolog 1929-ben nem volt még lezárva, sem a magyar kormány részéről, sem ezeknek a tudósoknak a részéről, noha válaszaik egyértelműek voltak: nem mozdultak. Aki mozdult, de valamivel előbb, az szinte egyedül Szent-Györgyi Albert volt, aki hazajött egy ehhez hasonló akció keretében. Volt tehát tudatos törekvés, amely megpróbálta hazahívni a magyar természettudósokat, és igyekezett volna belőlük hasznot húzni.

Polányi 1932-ben olyan hírnevet élvezett, hogy most már nemcsak magyar, de rangos külföldi meghívásokat is kapott. Az egyik meghívás a Szovjetunióba, a másik Angliába szólt, mindkettő komoly állásba. A szovjet valamivel korábbi, 1931-ből való, és Nyikoláj Nyikolájevics Szemjonov professzortól származott, aki (jóval később) kémiai Nobel-díjat kapott, és aki akkoriban a leningrádi kémiai-fizikai intézetnek igazgatója volt. Tulajdonképpen már 1930-ban elkezdték a kapcsolatfelvételt, Polányi először konferenciameghívást kapott. Ezen a konferencián fonódott szorosabbra a kapcsolat, s Polányi a személyes találkozás után kapta az állásajánlatot.²⁵ Akkoriban ez jó lehetőségnek számított, és természetes volt, hogy a Szovjetunió igyekszik a legjobb külföldi szakembereket meghívni. Többen kaptak például ajánlatot a rádiótól vagy zenei centrumoktól, s nemcsak magyarok.²⁶ Ennek ekkor még nem volt köze a németországi helyzet romlásához: a Szovjetunió akkoriban érdekes helynek számított. Ez még a sztálinizmus elhatalmasodása előtti időszak volt, amikor nagyon is megpróbálták fejleszteni, és amikor még nem volt olyan világos a nagyvilágban, hogy mit is jelent pontosan a sztálinista Szovjetunió. Romain Rollandtól gróf Károlyi Mihálynén át George Bernard Shaw-ig kiváló

---

²⁴ Kovács Ilona: *Az amerikai közkönyvtárak magyar gyűjteményeinek szerepe az asszimiláció és az identitás megőrzésének kettős folyamatában, 1890-1940* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1997) 41-60. l.

²⁵ Michael Polanyi N. Semenoffnak, 1931. december 17., 1932. március 1., 1932. április 12., University of Chicago, Joseph Regenstein Library, Special Collections, Michael Polanyi Papers, Box 2, Folders 8, 7, 8.

²⁶ Kerekes János karmester, a Magyar Állami Operaház örökös tagjának személyes közlése, 1994.

embereket hívtak meg látogatóként, és ezek a nekik mutatott Patyomkin-falvak láttán általában elégedetten távoztak.

A Polányi-Szemjonov levelezés végül eredménytelenül zárult. Pedig időközben az is felmerült, hogy Polányi (berlini munkáját felfüggesztve) akárcsak néhány hónapra is Leningrádba utazhatna dolgozni. A végén azonban, valószínűleg politikai okoknál fogva lefűjták az egész tervet, s 1932 késő tavaszán a levelezés véget ért.

Ezzel párhuzamosan egy másik meghívás is befutott, amely később fontosabbnak is bizonyult, hiszen ennek nyomán került Polányi a manchesteri egyetemre. A megkeresés Arthur Lapworth manchesteri professzortól érkezett 1932-ben, a levelezés sűrű volt és intenzív.²⁷ Polányi berlini eredményei alapján, de vélhetően 1931. évi londoni egyetemi előadásainak²⁸ sikere nyomán is meghívást kapott egy laboratórium felépítésére és működtetésére Manchesterben. A laboratórium a Rockefeller Alapítvány támogatásával, kifejezetten Polányi számára készült volna, s hozzá nagy fizetést: 1500 fontot ígértek. Ez nagyon komoly ajánlat volt, amit azonban Polányi – berlini szokása szerint – elutasított, méghozzá azzal, hogy Manchester klímája nem felel meg az egészségének. A végső elutasítást 1933. január 17-én írta, ami azért hihetetlen már-már, mert ez mindössze két héttel volt Hitler hatalomrajutása előtt. Mint írta, az állás elfogadása esetén nagy valószínűséggel végleg Manchesterben maradna, ami azonban vállalhatatlan veszélynek tűnik, „da sich die klimatischen Besorgnisse inzwischen erheblich verstärkt hatten,... eine Gefahr, die ich nicht eingehen wollte”²⁹. Tehát rossz az angol klíma, mondta Polányi Berlinben 13 nappal Hitler beiktatása előtt. Úgy tűnik, hogy még a legmagasabban kvalifikált és legjobban tájékozott értelmiségi körök sem értették meg időben, hogy mit jelenthet, ha Németországban a náciizmus hatalomra kerül.

---

²⁷ Michael Polanyi Arthur Lapworthnek, 1932. március 17., 1933. január 13., 1933. január 17., Arthur Lapworth Michael Polanyinak, 1932. március 22., 1932. június 3., 1932. november 27., F. G. Donnan Michael Polanyinak, 1932. május 19. Walter H. Moberly Michael Polanyinak, 1932. december 15. University of Chicago, Joseph Regenstein Library, Special Collections, Michael Polanyi Papers, Box 2, Folder 8, 10, 11.

²⁸ Professor M. Polanyi, A Course of Three Lectures on „Atomic Reactions”, King’s College, University of London, 1931. november 30, december 2, 4. University of Chicago, Joseph Regenstein Library, Special Collections, Michael Polanyi Papers, Box 45, Folder 3.

²⁹ Michael Polanyi F. G. Donnannak, 1933. január 17., University of Chicago, Joseph Regenstein Library, Special Collections, Michael Polanyi Papers, Box 2, Folder 11.

Hitler hatalomra jutása gyökeresen átalakította a berlini helyzetet. Polányinak el kellett mennie. Irathagyatékában zsidó profeszorok elbocsátásával kapcsolatos lapkivágatok,³⁰ náci broszúrák (*Deutschlands Kampf für die abendländische Kultur, Sturm- und Kampflieder-Buch*)³¹ mutatják, hogy hamar rájött arra, mekkora hibát követett el, és újra írt Manchesterbe. A levelezés már 1933 áprilisában tovább folytatódott, de akkor ennek már menekülés jellege lett. Szomorú történet ez, mert minden megváltozott. Már nem állt az eredeti manchesteri ajánlat, sem a laboratóriumra, sem a jelentős fizetésre, sem a professzúra jellegére, és most már nem lehetett azt mondani, hogy rossz a klíma. A német, osztrák és angol lapok tényként közölték, hogy Professor Polányi (Nobel-díjas kollégáját, Fritz Habert követve) visszalépett berlini állásából és elfogadta a manchesteri egyetem meghívását.³²

IV.

Mindennek nyomán, a történelmi léptékű tapasztalatoktól mélyen érintve hamarosan átalakult Polányi szakmai érdeklődése is. Megoldandó tudományos feladatnak tartom, hogy miként váltottak témát, sőt szakterületet, diszciplinát is ezek a kiváló tudósok. Ez nem volt elszigetelt jelenség. Ahogyan Szilárd Leó fizikusból biológussá vált, vagy Polányi fizikai kémikusból filozófussá lett, Neumann matematikusból agykutató, de más példák is kínálkoznak. Itt van valami törés, vagy inkább valamilyen kopernikuszi fordulat: nyelvi váltás (magyarról németre, majd németről angolra váltás), nemzetváltás, diszciplínaváltás. Ez óhatatlanul komoly törést okozott. A liberális Polányi a totalitárius rendszerek aktív, sőt militáns ellenfele lett, békésebb énjét harcosra cserélte. Ehhez a töréshez kapcsolódik, ennek előtörténete Manchester 1933 eleji elutasítása, majd az állás nem sokkal későbbi, kényszerű elfogadása.

A berlini éveket Polányi átmeneti időszaknak szánta életében. Ahogyan a legtöbb magyar odavándorló, kezdetben maga is tulajdonképpen átmenetnek gondolta, de végül nemcsak magyar egzisztenciájában lett átmenet, hanem egészen más pályaszakaszhoz vezetett át. Az átmenet

³⁰ Ld. többek között a *Völkischer Beobachter*, 1936. február 28., ill. a *Frankfurter Zeitung*, 1936. február 29. cikk-kivágásait. University of Chicago, Joseph Regenstein Library, Special Collections, Michael Polanyi Papers, Box 45, Folder 3, illetve Box 46, Folder 10.

³¹ University of Chicago, Joseph Regenstein Library, Special Collections, Michael Polanyi Papers, Box 46, Folder 11.

³² *Neues Wiener Tagblatt*, 1933. április 26., *Neue Freie Presse*, 1933. április 26., *D.A.Z.* 1933. május 5., *News Chronicle*, 1933. július 14., *Manchester Guardian*, d.n., *London Star*, d.n. University of Chicago, Joseph Regenstein Library, Special Collections, Michael Polanyi Papers, Box 45, Folder 3, illetve Box 46, Folder 4.

részben nyelvileg is, diszciplinárisan is markáns fordulattal zárult. Ez nagymértékben befolyásolta egész gondolkodásmódját, világlátását. Nem túlzás talán azt gondolni, hogy a filozófus Polányit a szovjet élmények, a német náci tapasztalatok, s végül az angliai benyomások alakították ki. Az 1932-33-as éveknek nagyon nagy jelentősége van: ezek hozták létre azt a Polányit, akit mi gondolkodóként ismerünk. A történet persze korábban kezdődött és nagyon hangsúlyos szerepe volt benne 1919-nek. A magyarok Berlinben már jobban fel voltak készülve, hogy mi a hatalomátvétel, hogy mit jelent a jobboldali hatalomátvétel, tudták, hogy milyen a diktatórikus rezsim, tehát volt bizonyos előiskolájuk. Erre Szilárd Leó a legkiválóbb példa, aki 1919 után egész életében becsomagolt bőrönddel élt, és abban a pillanatban, amikor rájött arra, hogy mi fog történni Berlinben, már utazott is tovább.³³

Ilyen értelemben Polányi kivételt képez. Nehéz megmagyarázni, miért nem értette meg időben, hogy mi fog történni, miért nem volt rá felkészülve, miért nem látott jobban előre ez a nagyon okos ember. A 19. század s a liberalizmus gyermeke volt, aki sokáig nem tudta, talán nem is akarta tudomásul venni a totalitáriánus kor kezdetét, és sokáig értetlenül meredt mind a sztálinizmus, mind a nácizmus szörnyű új világára.³⁴

---

³³ Tibor Frank: Watershed — Leo Szilard in 1919. In: George Marx, ed., *Leo Szilárd Centenary Volume*, Budapest, Eötvös Physical Society, 1998, 87-99. l.

³⁴ Vö. Frank Tibor: Polányi Mihály és a tudomány demokráciája. *Polanyiana* 3/2, 1993, 5-7. l.